

Meyer, Hansgünter

Metodologické úvahy k sociologickému výzkumu sociální struktury rozvinuté socialistické společnosti

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1974, vol. 23, iss. G18, pp. [67]-80

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111221>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HANSGÜNTER MEYER¹

METODOLOGICKÉ ÚVAHY K SOCIOLOGICKÉMU VÝZKUMU SOCIÁLNÍ STRUKTURY ROZVINUTÉ SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI

Úvodní poznámka

Následující vývody jsou koncepční, výzkumně strategické úvahy. Jsou jednak východiskem, jednak teoretickým výsledkem empirického šetření, které bylo provedeno v letech 1970—1972 v průmyslových podnicích a jiných zařízeních a zahrnuje asi 7000 respondentů. Na 2000 pracovištích všech skupin zaměstnaných byly zjišťovány podrobné technické a sociální znaky. Asi se 150 kolektivy byly prováděny testy schopností a zjišťovány interkomunikační struktury. Částečně obsírná teoretická problematika není v žádné ze svých pasáží sama o sobě předmětem zájmu; byla a je v nejtěsnějším vztahu k (stejně obsírným) řešením empirickým. Na těchto stránkách není možno ukázat podrobně souvislost empirického zkoumání s teoretickou přípravou, doložit ji číselnými údaji atd. K tomu je třeba obsáhlejší publikace. Chceme touto prací čtenáře seznámit s našimi sociologickými a politickými východisky a snažíme se přitom znázornit jejich jednotlivé části co nejobsažněji a nejhutněji. V důsledku nezbytného zestručnění zůstanou patrně některé otázky otevřené.

1. Třídy a vrstvy v socialistické společnosti

Mezinárodní vývoj sociologických výzkumů, které se týkají sociální struktury rozvinuté socialistické společnosti, směřuje stále více k otázkám vývoje dělnické třídy, jejího rostoucího významu pro prohlubování společenských vymožeností socialistického řádu, pro upevňování a širší využívání těchto vymožeností v zájmu hmotných a duchovně kulturních potřeb všeho pracujícího lidu.

Rostoucí význam dělnické třídy ve společnosti je spojen s postupným

¹ Dr. phil. profesor Hansgünter Meyer je vědecký pracovník Ústředního ústavu pro filosofii Akademie věd NDR v Berlíně (poznámka překladatele).

² Rukopis vznikl za spolupráce Manfreda Lötsche, Waltraud Meienreisové, Fritze Schrödera a Rainera Schuberta, kterým na tomto místě vyslovuji dík.

sociálním sblíživáním tříd a vrstev za socialismu, s pozvolným překonáváním celé řady sociálních rozdílů: v příjmech, v kulturní úrovni, ve vzdělání a kvalifikaci, mezi městem a venkovem, mezi duševní a tělesnou prací, mezi řídicí a výkonnou činností atd.

Rostoucí zájem o výzkum sociální struktury je výrazem vzrůstajících potřeb socialistické praxe. Nejvýše aktuální jsou přitom Leninova slova, že bez znalosti sociální struktury společnosti „nelze učinit ani krok v žádné oblasti veřejné činnosti“.³ XXIV. sjezd KSSS, VIII. sjezd SED a sjezdy ostatních bratrských stran v socialistických zemích ukázaly jasně, že vývoj třídních vztahů, sociální sblíživání tříd a překonávání podstatných sociálních rozdílů stojí v popředí zájmu vedoucích politických sil. VIII. sjezd SED tak vytyčil sociologickému bádání tento úkol: „V teoretickém zobecnění reálných společenských procesů je nutno prokázat, jak se rozvíjí struktura dělnické třídy samé i její profil, jak se dále upevňuje její svazek s družstevními rolníky, s inteligencí a s ostatními pracujícími, jak se sblížují jednotlivé třídy a vrstvy...“⁴

Orientace na vnitřní strukturu dělnické třídy souvisí s úvahami principiální povahy:

Tak zvaná strukturální dynamika socialistické společnosti, tj. postup jejího objektivního oddělování a vzdalování od předcházející společnosti kapitalistické, přetváření společnosti po upevnění moci dělnické třídy cestou odstraňování sociálních protikladů a rozdílů, právě tyto procesy jsou podstatně spoluurčovány vývojem vnitřní struktury dělnické třídy. Zde se nachází sociální centrum společenských sil, kde se vytvářejí nové podmínky společenského pokroku a kde se nejdříve formuje nový typ socialistického člověka jako masový jev.

Sociální struktura socialistické společnosti je ještě určována existencí tříd, vrstev a specifickými sociálními diferencemi. To je podmíněno historickou úrovní vývoje výrobních sil a výrobních vztahů v socialistické společnosti. Třídní struktura vyplývá ze socialistických výrobních vztahů; při jejich vysvětlování však nelze odhlédnout od historického východiska, ze kterého obě v socialismu existující třídy vyšly. Třídy jsou historicky stabilní sociální jevy, které nereagují na každou společenskou změnu změnou celého svého sociálního profilu. Kdybychom nedbali tohoto historického aspektu, museli bychom např. počítat k dělnické třídě veškeré obyvatelstvo, pokud je činné v oblasti státního socialistického vlastnictví (včetně rodinných příslušníků). Dělnická třída však není jednoduše součtem jedinců, kteří se shrnují podle jednoho nebo několika znaků. Je historickou jednotou sociálně ekonomických, politických a ideologických daností. Přijímají-li skupiny jiného historického původu znaky společné s dělnickou třídou, nerozpouštějí se v ní proto ihned. Právě proto je třeba také hovořit o třídě družstevních rolníků, přestože státní, celospolečenské lidové vlastnictví na jedné straně a družstevní vlastnictví na straně druhé se zákonitě sblížují.

³ V. I. Lenin, Spisy, sv. 17, str. 133.

⁴ Protokol der Verhandlungen des VIII. Parteitages der SED, Berlin 1971, S. 110, česky: VIII. sjezd Jednotné socialistické strany Německa, Praha 1971, str. 88.

Zvláštní problematiku v sociální struktuře socialistické společnosti tvoří vrstvy. Musíme rozlišovat

a) vrstvy, které bezprostředně nepatří k třídám,

b) vrstvy, které spoluurčují vnitřní strukturu nějaké třídy.

Ad a) Existují sociální vrstvy na základě družstevního vlastnictví řemesla, maloburžoazního vlastnictví. Tyto vrstvy nejsou původně „specifické“ pro socialismus, avšak v NDR ještě po řadu let budou v určité míře spoluovlivňovat vývoj sociální struktury. Velký význam pro výzkum sociální struktury má vrstva inteligence, která nadále vzrůstá a podílí se podstatně na „typicky socialistickém“ vývoji sociální struktury. Vrstva inteligence je vnitřně značně diferencovaná. Přibývá v ní skupin, které patří přímo k dělnické třídě a které už spoluurčují její vnitřní vrstvou strukturu. Jsou tu skupiny, které přímo k dělnické třídě nepatří, avšak z největší části z ní vyšly a rovněž ztělesňují vrstvu inteligence vytvořenou socialismem (pracovníci určitých vědeckých výzkumných zařízení, učitelé, odborníci ve správě a ve státní službě a další) a konečně skupiny, které je třeba více nebo méně počítat k tomu typu inteligence, který primárně není ovlivněn dělnickou třídou, který se však s ní spojuje a v sociálním a ideologickém ohledu se k ní stále více přibližuje.

Ad b) Uvnitř dělnické třídy (vypouštíme zde problémy třídy družstevních rolníků) nacházíme vrstvy, jejichž sociální charakteristika je určována existencí sociálně ekonomického (a z něho odvozeného politického) jádra dělnické třídy, jakož i k „jádro“ nepatřící skupiny s rozdílnou činností a kvalifikační strukturou, jako např. pracující v oblasti, která přímo produktivní není, ve správě, v provozu vědy atd. Vrátime se k tomu ještě později.

Bez pevné teoretické základny, kterou tvoří marxisticko-leninská teorie tříd, není možno pochopit podstatu a vývojové zákonitosti těchto článků sociální struktury. Záleží zejména na tom, aby danosti sociální struktury byly pojaty jako určitá forma vývoje společenských poměrů za zralého socialismu, které podle své sociální kvality lze pochopit jen jako vztah všech těchto článků k dělnické třídě, případně k jejímu sociálně ekonomickému jádru; tzn., že sociálně strukturální charakteristiku těchto článků nelze vyvozovat z nich samých.

V souvislosti s vývojem produktivních sil, zvláště s vědecko-technickou revolucí, stává se vnitřní strukturou dělnické třídy složitější a vrstevnatější. Způsobují to zejména změny kvalifikační a vzdělanostní struktury dělníků ve výrobě, vznik a vzrůstání takových skupin zaměstnaných, jakými jsou inženýrsko-technický a vědecko-technický personál, jakož i skupin zapojených do procesů moderní správy, zpracovávání dat, organizace a řízení. Rýsují se kontury nové struktury dělby práce a již vzniklé vývojové tendence tohoto typu se prohlubují. Narůstají přípravné procesy ve výrobě a jiné hospodářské pomocné procesy i sektor služeb. Tím se mění velké části dělnické třídy. Dnes již není možno počítat k dělnické třídě jediné osoby fyzicky pracující. V budoucnu se silněji projeví i ty procesy, které přetvářejí i jádro dělnické třídy, tedy zejména růst úrovně kvalifikace na jedné straně a stále větší rozšiřování výrobních automatů a zařízení pro zpracování dat na straně druhé. Buržoazní a revizionističtí teoretikové poukazují na některé paralely mezi socialismem a kapitalismem, týkající

se vztahu mezi vědecko-technickým pokrokem a přetvářením profesionální struktury; vyvozují z těchto procesů, že třídní struktura ustupuje, že ji překrývají „struktury technické“ a že se tím objektivně překonává marxistická teorie tříd.

Sociologická věda musí k tomuto problému zaujmout stanovisko. Je třeba vidět, že se nemění prostě profesionální struktury v libovolných průmyslových zemích, nýbrž že se v podstatě odehrává proces přeměny dělnické třídy, její vnitřní struktury (to se týká také kapitalismu); přitom v socialistické společnosti se účinky technických procesů uplatňují v rámci celkového historického procesu vývoje dělnické třídy jako třídy fyzicky a duševně produktivní, třídy využívající vysoce rozvinutého společenského vlastnictví v zájmu celé společnosti a vykonávající politickou moc. Vědecko-technický pokrok urychluje tento proces, soustřeďuje jej (díky souvislosti s koncentrací výroby) na dělnickou třídu, která vzhledem ke všem ostatním třídám se tak vyznačuje nejintenzivnější dynamikou své struktury a ztělesňuje společenský pokrok také z tohoto hlediska.

Shora uvedenou problematiku sociální struktury označujeme jako „první rovinu sociální struktury“.

Naším cílem je získat výpovědi a výsledky výzkumu o dělnické třídě jako celku, aniž bychom přitom zabředli do neřešitelné úlohy chtít zodpovědět všechny otázky, které s vývojovými problémy dělnické třídy souvisejí.

Při realizaci cíle, který tyto složité otázky respektuje a je tudíž reálný, je třeba řešit tyto úkoly:

V kritériích sociální struktury, které chceme zkoumat (viz dále), odrážejí se podstatné společenské vztahy, které vyjadřují, případně spoluurčují, stupeň zralosti dělnické třídy.

Zralost společenských poměrů zaručuje „fungování socialistické společnosti“ (Suslov). Pro její pochopení je třeba pokud možná přesně a podrobně znát konkrétní stav jejího historického vývoje. Jelikož se žádný vývoj neodehrává „v čisté podobě“ nebo bez rozporů, je nezbytné znát jeho konkrétní podmínky, jeho rozvětřující se (z části nežádoucí) účinky a vedlejší účinky, chceme-li pochopit celkový vývojový proces dělnické třídy jakožto třídy fyzicky a duševně produktivní a vládoucí. Abychom takovou problematiku mohli vůbec zkoumat, je třeba najít odpovídající empirická fakta, ve kterých se společenské vztahy vyjadřují.

Historický materialismus vychází z toho, že existují těsné souvislosti mezi třídní a na ní závislou sociální strukturou na jedné straně a společenským chování lidí na straně druhé.

Vedoucí úloha dělnické třídy je podmínkou, aby se společenské funkce dělnické třídy vyjadřovaly ve vědomí a v chování jejich příslušníků. Rozvoj takového vědomého, aktivního jednání se neuskutečňuje živelně a ve všech společenských oblastech stejně.

Analýza sociální struktury nezahrnuje všechny podmínky vytváření socialistického vědomí, jak to vyžaduje realizace vedoucí úlohy dělnické třídy (a v neposlední řadě proces sociálního sblížení tříd a vrstev v socialistické společnosti), zahrnuje však podmínky podstatné.

Dané souvislosti mezi členěním sociální struktury a rozvojem třídního, uvědomělého chování je třeba ukázat právě pod tímto zorným úhlem.

Pokud se týká analýzy určitých forem společenského chování (příp. socialistického vědomí jakožto předpokladu, kterým chování je určováno), zaměřuje se náš výzkum na tyto problémy:

1. postoje ke společenským vztahům mezi pracujícími různých oborů činnosti,
2. třídní uvědomění a společenská odpovědnost vzhledem k vlastní činnosti a činnosti kolektivu,
3. formy a motivace vlastní společenské aktivity,
4. názory, postoje a zájmové orientace vzhledem k požadavku účasti všech pracujících na řízení a plánování,
5. kvalifikační potřeby a orientace,
6. postoje vůči konkrétním pracovním a životním podmínkám a spokojenost v práci,
7. odraz sociální struktury v názorech, postojích a očekávaních pracujících,
8. všeobecné zájmové orientace, které se týkají různých forem socialistického způsobu života mimo bezprostřední oblast práce.

Význam výzkumu vývojových forem společenského vědomí a odpovídajících způsobů chování v rámci analýz sociálních struktur vyžaduje vlastně zvláštního, zevrubnějšího projednání. Jsou myslitelná dvě extrémní stanoviska:

a) Výzkum sociální struktury nepotřebuje žádných „korelátů chování“, jde v něm o „pevné“, objektivní pracovní a životní podmínky a jim odpovídající společenské vztahy; sociálně-politická opatření a sociální plánování se musí podle těchto fakt orientovat, tzn. je třeba je jednotlivě znát a podle toho koncentrovaně zkoumat.

b) Analýza chování je vlastním cílem výzkumu struktury, neboť dokonce nejde o „momentku“ objektivních podmínek, nýbrž o aktivní činnost lidí, kteří mění poměry. Co chceme znát jsou podmínky, za nichž se tato aktivita uskutečňuje.

Tato dvě možná extrémní stanoviska jsou, jak se domníváme, výrazem rozdílu mezi tradiční všeobecnou sociální statistikou (která se bude orientovat na koncepci „a“) a empirickým sociologickým výzkumem (jenž se podřídí koncepci „b“). Stoupenci tradiční sociální statistiky nám také opravdu radili, abychom se vzdali hledání dalších a dalších empirických materiálů sociologického typu a omezili se na vyhodnocování statistických podkladů, které jsou centrálně k dispozici. Nechceme motivy takovýchto rad dále analyzovat. Podle našeho mínění nemůže sociologický výzkum sociální struktury obejít chování lidí, stav jejich vědomí, jejich zájmy a aktivity. Teprve v této celistvosti se projeví sociální relevance jednotlivých strukturálních dimenzí společenských poměrů v celé své významnosti. Snažíme se pomocí shora uvedených problémových okruhů dostat tomuto úkolu; přitom spočívá obtíž sociologického výzkumu v tom, najít indikace, které umožňují analýzy v masovém měřítku při obhajitelných nákladech. Za tím účelem byly vypracovány specifické postupy, o kterých však zde nemůžeme pojednávat.

Není třeba dále vysvětlovat, že při všech těchto výzkumech se nejedná abstraktně o poměry a podmínky, nýbrž o socialistického člověka, o zdoko-

nalující se typ socialistické osobnosti, který se za těchto poměrů a podmínek vytváří.⁵ Formování socialistické osobnosti uvedl VIII. sjezd SFD jako jeden z hlavních úkolů strany při utváření socialistického společenského řádu.⁶

Při rozvíjení socialistické osobnosti působí pronikavá dialektika zvláštního a obecného. Pokud se obecného týče, budou se dále prosazovat objektivní, osobnost utvářející podmínky a ideály revolučního jádra dělnické třídy. Bylo by však nerealistické předpokládat, že skupiny pracujících žijící v různých podmínkách nebudou vytvářet rozdílné vlastnosti, zájmové struktury a způsoby chování. V tomto ohledu se bude i v nejbližších letech odlišovat málo kvalifikovaný, fyzicky těžce pracující dělník např. od vysoce kvalifikovaného řidiče vnitropodnikové dopravy na moderním výrobním pracovišti.

2. Význam společenské dělby práce pro vývoj dělnické třídy za socialismu

Marxem rozvinutá „základní myšlenka prostupující celý Manifest, že hospodářská výroba a z ní nutně vyplývající rozčlenění společnosti každé historické epochy tvoří základ politických a duchovních dějin této epochy“,⁷ je podstatným výchozím bodem pro analýzu sociální struktury socialistické společnosti a tím i vnitřní struktury dělnické třídy.

V Německé ideologii Marx a Engels dokázali, že společenské rozčlenění vychází neustále z životního procesu určitých individuí, individuí, jaká skutečně jsou, tj. jak působí a materiálně vyrábějí.⁸ Tím závisí celé členění společnosti „na stupni vývoje výroby“ a jejich „vnitřních a vnějších styků. Nakolik jsou rozvinuty výrobní síly určitého národa, ukazuje nej názorněji stupeň, jakého dosáhl vývoj dělby práce“.⁹

Mezi druhy „dělby práce, v nichž je možno shrnout společenské výrobní podmínky, z kterých jedinci vyrábějí směnné hodnoty“,¹⁰ má pro náš výzkum, vzhledem k analýze vnitřní struktury dělnické třídy, zvláštní význam aspekt „jednotlivé dělby práce“, tedy té dělby práce, „k níž dochází v jednotlivých řemeslech a povoláních“.¹¹

Pojmy „řemesla“ a „povolání“ ovšem znamenají dnes něco speciálnějšího než v době, kdy Marx a Engels tyto věty psali. Nemůžeme hlavní směry společenské dělby práce zjišťovat empiricky přes celý ten velký počet povolání a dělbu práce, která je v nich obsažená.

I když je pravda, že dělba práce „obecně“, „zvláště“ a „jednotlivě“ přiděluje každému jedinci konkrétní a více nebo méně podrobně definovaný

⁵ Stavíme se tím proti těm pseudomaterialistickým koncepcím, které se snaží odvozovat sociální strukturu neprostředkovane z výrobních sil a z forem dělby práce s nimi těsně spjatých.

⁶ E. H o n e c k e r, Bericht vor dem VIII. Parteitag, Berlin 1970, S. 70 ff; česky: VIII. sjezd . . . str. 65 nn.

⁷ Srv. K. M a r x – B. E n g e l s, Spisy, sv. 3, str. 39–40.

⁹ Tamtéž, str. 35.

¹⁰ K a r l M a r x, Grudrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin 1953, str. 905.

¹¹ K. M a r x, Kapitál I, Praha 1953, str. 377–378.

okruh činností, ukazuje se přece ve společenském životě, že tyto činnosti nejsou vykonávány zcela individuálně, nýbrž ve stabilních formách kooperativního spojení. Přihlížet při výzkumu sociální struktury ke společenské dělbě práce nelze tedy způsobem ploše empirickým. Je předtím třeba zvážit některé metodologické otázky.

1. Společenská dělba práce za socialismu má mnoho dimenzí, např. dělbu práce mezi městem a venkovem, mezi duševní a tělesnou prací, mezi různými odvětvími výroby, mezi sférou výroby a distribuce, mezi oblastmi připravujícími a realizujícími výrobu a další. Potíž spočívá v tom, určit rozčlenění dělby práce tak, aby bylo možno postihnout kvalitativní sociální i ekonomické stránky a aby nedocházelo k redukci na ten či onen užší aspekt ekonomický, např. na strukturu zaměstnání v hospodářství. Zkoumané členění musí být bezprostředně relevantní politicky, nesmí ličit dělnickou třídu a všechny ostatní pracující jako objekty toho či onoho sociálně diferencujícího ekonomického procesu. Musí být s to ukázat vztahy, které vyplývají z tvůrčí úlohy pracujících při utváření společnosti, ze zásad socialistického řízení a plánování, ze sociálního sblížování tříd a vrstev.

2. Koncipované strukturální třídění musí být způsobilé, aby jasně ukázalo jádro dělnické třídy, výrobní dělníky, jejich vývoj a změny, jejich zvláštní společenský význam. Nejde přitom jen o postižení této společenské skupiny samé, nýbrž zároveň o analýzu společenských vztahů; které se vytvářejí a vyvíjejí mezi ní a všemi ostatními články. Výzkum sociální struktury nesmí rozpustit jádro dělnické třídy ve struktuře povolání nebo zaměstnání.

Jádro dělnické třídy do značné míry rozhoduje o dynamice společnosti, o její politické, ekonomické, technické a kulturní výkonosti. Jádro dělnické třídy je sociálním základem pro vytváření socialistické osobnosti jakožto masového typu. Všechny tyto problémy je třeba respektovat při analýze vnitřní struktury dělnické třídy.

3. Konečně se musí použité strukturální články empiricky reprezentovat jako skupiny, s jakými počítají prakticky používané politické, národohospodářské a sociálně plánovací principy členění. Jenom tak může vzniknout materiál, kterého lze prakticky přímo upotřebit. Empirická data se pak budou vztahovat na skupiny, které v závodě, v institucích a jiných společenských zařízeních reálně existují. Už např. takový údaj, že skupina s určitým příjmem se v tom či onom ohledu zřetelně odlišuje od jiných skupin, vede např. ve velkopodniku k potíži tuto skupinu lokalizovat nehledě k tomu, že statisticky není přesně řešeno, zdali pro tento výsledek nebyla přece jen rozhodující nějaká skupina z hlediska sociální struktury relevantnější.

4. Další požadavek spočívá v tom, získat rozčlenění, které umožňuje zkoumat komplexnost strukturálních souvislostí při zachování jednoduchosti a přehlednosti materiálu. Ve struktuře povolání, která hraje úlohu v různých statistických šetřeních, se sice také odráží komplexnost společenských vztahů; avšak rozmanitost povolání a jejich označení (kolem 20 000) na jedné straně a sociální identita povolání na straně druhé vyžadují, aby se použilo velikého množství pomocných klasifikačních prostředků, má-li se nějaká sociálně relevantní struktura vůbec objevit.

Zde uvedené a některé další požadavky, o kterých zde není bezpodmi-

nečně třeba diskutovat, nás přiměly, abychom empirickou analýzu struktury dělnické třídy pojali velice široce a použili přitom tohoto členění:

1. dělníci výrobního základu. Většina z nich je činna v socialistických velkopodnicích. Tvoří jádro dělnické třídy.

2. dělníci v pomocných funkcích a službách.

3. vedoucí osoby v socialistických výrobních závodech, státních orgánech a společenských organizacích, pokud to jsou organizace dělnické třídy.

4. inženýrsko-technický personál ve výrobním procesu nebo v přímém vztahu k němu.

Chceme zdůraznit, že se zde nepokoušíme o to, statisticky definovat rozsah dělnické třídy a určovat její hranice vzhledem k jiným třídním vrstvám socialistické společnosti. Zde jde výhradně o potřebu široce založeného empirického šetření, přičemž nás vede zejména myšlenka, že sociální sblížení v rozvinuté socialistické společnosti vytváří periferní skupiny dělnické třídy, které k ní bezprostředně nepatří, avšak od ní ani nemohou být oddělovány. Není však zde možno široce rozvádět dialektiku tříd a vrstev za socialismu.

Na základě zmíněných úvah analyzujeme dále tyto skupiny, které jsou s dělnickou třídou v těsnějším nebo vzdálenějším spojení, avšak od jádra dělnické třídy se odlišují stupněm, v jakém jejich činnost souvisí s materiální výrobou:

1. techničtí zaměstnanci,

2. zaměstnanci kanceláří bez řídicí funkce,

3. kádry s vysokoškolským a odborným vzděláním ve výzkumu a vývoji a všeobecně v oblastech připravujících výrobu.

Toto rozčlenění se nezabývá blíže všemi drobnými skupinami a nečiní si nárok řešit problém přesného rozdělení všech pracujících do tříd a vrstev socialistické společnosti. Předpokládá se pouze, že celková struktura společnosti je určována sférou výroby, že tato sféra v celém procesu reprodukce určuje sociálně strukturální podstatu a sociální charakteristiku skupin tvořených dělbou práce. To znamená mj., že není možno určovat strukturální členění společnosti o sobě, nýbrž jen ve vztahu k jádru dělnické třídy. Nemůžeme se proto v empirickém výzkumu vzdát toho, abychom do něj nezahrnuli inteligenci v oblastech připravujících výrobu, přestože ve všech případech přímo k dělnické třídě nepatří.

Takovéto a podobné skupiny (např. instruktory a učitele učňovských škol) musíme do analýzy zahrnout, chceme-li v plnosti popsat dělnickou třídu v její společensky vedoucí funkci. Nelze se stavět tak, jako by materiální výroba byla oblastí činnosti dělnické třídy a jako by všechny ostatní činnosti plynoucí z dělby práce patřily k oblasti sociální činnosti jiných tříd a vrstev.

Pojmout tyto skupiny do výzkumu je třeba také proto, abychom empiricky zachytili strukturální dynamiku vyvíjející se socialistické společnosti. Objektivní dialektika socialistické společnosti, která je předstupněm společnosti beztřídní, zakazuje stavět otázku tak, že jednou provždy nějaká skupina patří nebo nepatří k dělnické třídě.

Všem těmto požadavkům analýzy sociální struktury je možno vyhovět tak, že místo strnulého schématu, předstírajícího, že přímo znázorňuje

vnitřní strukturu dělnické třídy, budou postiženy hlavní tendence společenských vztahů při uskutečňování vedoucí úlohy dělnické třídy; přitom musí pro jejich postižení platit přinejmenším jedna podmínka: Musí je reprezentovat konkrétní sociální skupiny.

Rozvoj struktury dělby práce je objektivní podmínkou vývoje sociální struktury socialistické společnosti.

Vycházíme-li z toho, je úkolem empirického výzkumu postihnout konkrétní a zvláštní ve všeobecném a naopak. Bezprostřední společenská skutečnost, socialistická praxe dodává spoustu faktů, které vzhledem k této souvislosti nejsou všechna stejně průhledná. Ve vztahu k problému sociální struktury jsou tudíž významné dva aspekty společenské dělby práce. Zákonitý proces vytváření vyšších forem socialistického zespolečňování je na jedné straně podmiňován společenskou dělbou práce v celé její rozmanitosti. Tento aspekt zdůrazňuje souvislost, jednotu sociálního rozčlenění. Zároveň s tím se vyskytuje sociální diference, jež podmiňuje řadu z části velikých rozdílů v životním postavení pracujících socialistické společnosti. Měřítkem a teoretickou základnou marxisticko-leninského postžení této dynamiky jsou zjištění VIII. sjezdu SEF, která jsou významná pro další vývoj jednotlivých oblastí a skupin dělnické třídy.

Výzkum problémů struktury dělby práce (strukturálních jednotek podle jejich postavení v reprodukčním procesu probíhajícího za dělby práce) označujeme jako „2. rovinu výzkumu sociální struktury“.

Rozumíme tím výklad specifika společenského vývoje, tak jak se projevuje v důsledku zvláštností, podmíněných dělbou práce.

Aniž zde zacházíme do jednotlivostí, chceme zdůraznit, že komplexní problematika, kterou je třeba zkoumat, se jeví vždy poněkud jinak, přechází-li se od jednoho aspektu této dělby práce podmíněné diferenciace k aspektu druhému. Zkušenost však ukazuje, že si určitým způsobem mnohovrstevnatost zjednodušíme, jestliže jako základu analýzy použijeme zmíněných, v reprodukčním procesu vzniklých strukturálních skupin. Získáme tak přístup, který nám umožní znázornit pro každou strukturální jednotku zvláště definovaný profil jejich požadavků, společenských potřeb a dosažený stupeň vývoje.

Například: vztah mezi duševními a fyzickými požadavky — kvalifikací, příjmem — se jeví jinak u dělníků ve výrobě než u dělníků v pomocných provozech a ve službách, jinak u správních zaměstnanců, u technických zaměstnanců, u vedoucích, u odborných a vysokoškolských sil ve výzkumných a vývojových zařízeních atd.

Je nezbytné vyložit výzkumnou problematiku a konečně její výsledky na „rovině strukturálních skupin podle dělby práce“; bez toho nelze klást otázky konkrétně a prakticky. Následkem by byla „špatná abstraktnost“.

3. Sociální diferenciace jako předmět empirického výzkumu

Analýzy o souvislostech sociální struktury jsou — za metodických předpokladů, kterými se zde nechceme zabývat — teprve tehdy skutečně efektivní, jestliže se daří zachytit objekt výzkumu v komplexnosti. Při stano-

vení strukturálních kritérií (proměnných) vycházíme z toho, že není třeba přihlížet ke všem možným, přece však ke všem podstatným dimenzím sociální diferenciace za socialismu. Patří k nim především („pod“ rovinou struktury, která je určena skupinami podle dělby práce v reprodukčním procesu): vzdělání, kvalifikace, příjem, konkrétní činnost, znaky určující povahu práce bezprostředně na pracovišti, řídicí funkce, čestné společenské funkce, novátorská činnost, trvání činnosti, trvání příslušnosti k podnikovému kolektivu, struktura podniku podle pracovních kolektivů (části provozu, pracovní oblasti, oblasti mistrů apod.), bydliště, bytové podmínky, rodinný stav, početnost rodiny, věk, pohlaví aj.

Souhrnně lze říci, že uvedené znaky vyjadřují tyto podstatné dimenze sociální struktury:

1. vztah mezi fyzickou a duševní prací, jednoduchou a složitou prací,
2. místo skupin ve společenském řízení a plánování,
3. dimenzi výkonnosti a způsobilosti (např. kvalifikace),
4. povahu práce,
5. strukturu velkých pracovních kolektivů,
6. zvláštní pracovní a životní podmínky,
7. demografickou strukturu.

Logika věci vyžaduje, aby se sledovaly zároveň dvě zásady ve výzkumu sociální struktury: postihnout všeobecné potřeby, možnosti a podmínky vývoje sociálních článků socialistické společnosti a zároveň i jejich konkrétnost ve smyslu jejich sociální diferenciace.

„Sociální diferenciace“ je termín, který vyžaduje jistého vysvětlení, přestože se ho často používá v sociologickém výzkumu a od nějaké doby i mimo něj. Proti zjednodušení, se kterým se nezřídka setkáváme, chceme podtrhnout, že „sociální diferenciace“ zahrnuje dvojí aspekt:

1. Existují sociální rozdíly, které jsou výrazem vývojového stupně, jež společnost musí historicky překonat. Na cestě k beztřídní společnosti nelze se např. pro všechny časy spokojit s tím, že část obyvatelstva vykonává práci z duchovního a emocionálního hlediska náročnou, práci zcela naplňující rozvinutou osobnost, a druhá část — práci méně náročnou nebo vůbec nenáročnou.

2. Zároveň je tu však ten moment vývoje, že každý společenský pokrok, ať je politické, sociální, technické, ekonomické, nebo kulturní povahy, má v určitých společenských oblastech své východisko, od kterého se šíří na jiné oblasti a popřípadě na celou společnost.

Takto se reprodukuje sociální diferenciace má tudíž progresivní aspekt; vyjadřuje se v ní rozpor společenského vývoje, který spočívá v tom, že každým krokem v jedné oblasti zastarávají určité sociální poměry a v oblasti jiné musejí být překonány. Tyto „oblasti“ přitom nemusejí být prostоровě oddělené, jako v případě výrobních odvětví, mohou bezprostředně souviset, jako např. kvalifikační zlepšení, které se u dotyčného pracovníka ještě neprojevovalo ve vývoji jeho příjmů (nebo naopak).

Je tedy třeba uznat, že teoretické a praktické studium sociální diferenciace v rozvinuté socialistické společnosti má principiální význam. Vznik a překonávání sociálních diferencí má zákonitou povahu. Nelze přehlédnout, že každý sociální, ekonomický, technický, kulturní aj. vývoj má

špičkové oblasti vzrůstu a oblasti za nimi následující, příp. zaostávající. Zároveň je jasné, že společnost není sto, aby překonala ihned sociální diference, které z toho vznikají, jestliže vykazují negativní stránky. Je tedy třeba předpokládat určitá dobová měřítka, která těsně souvisejí s politickou, sociální, a ekonomickou vyspělostí celé společnosti. Tato dobová měřítka vyplývají z potřeb, stanovit při překonávání sociálních diferencí určité preference, dělat zároveň to, co je nutné i to, co je možné. Dnes se např. v NDR soustřeďují velké prostředky na výstavbu bytů, aby se tak uchopil jeden z článků, jež rozhodují o zlepšování životních podmínek pracujících.

Analýza sociální diferenciace je v jistém smyslu bezprostředně praktickou stránkou výzkumu sociální struktury, ale nevyčerpává jej. Dává tím zároveň podstatné úkoly empirické části výzkumu. Tato souvislost se nesmí chápat jednostranně. Sociální struktura socialistické společnosti je především oblastí zkoumání teoretického. Nelze však přitom abstrahovat od faktu sociální diferenciace uvnitř tříd a vrstev. Zabývat se sociální diferenciací bez empirického výzkumu je ovšem prakticky vůbec nemyslitelné. S všeobecnými úvahami nevystačíme.

Problém větší sociální rovnosti byl v mezinárodní sociologické literatuře často diskutován a je proto třeba, abychom zcela jasně vyložili své stanovisko. Buržoazní sociologická literatura, pokud není čistě apologetická, jako nejvyšší svůj výkon ze sebe vydala krotký reformistický pragmatismus. My marxisté-leninci nejsme proti buržoazně demokratickým reformám a vůbec už nejsme proti větší míře sociální rovnosti, byť pod dvou- sečnými účinky kapitalismu. Je však třeba si povšimnout zvláštního druhu myšlenkových iluzí, o kterých je třeba se ptát, komu vlastně prospívají.

Chcít na socialismus přenášet příslušné jevy buržoazní sociologie včetně zvláštního metodologického aparátu, jak byl vypracován např. při výzkumu „sociálních distancí“, nahrazovat analýzu konkrétních pracovních a životních podmínek dělnické třídy a jiných tříd a vrstev výzkumem mobilního chování jednotlivých osob apod., vše to vedlo k vážným překážkám ve výzkumu sociální struktury v socialistických zemích. Byly konečně tendence nahrazovat analýzu tříd a vrstev analýzou sociální diferenciace.

Jednotlivé etapy překonávání sociální diferenciace za socialismu mohou však být správně pochopeny jenom tehdy, jsou-li chápány jako sociální sbližování tříd a vrstev v rozvinuté socialistické společnosti, jako hlavní výsledek vzestupu dělnické třídy na úroveň třídy fyzicky a duševně produktivní a celou společnost vedoucí, jsou-li chápány jako zákonitý, objektivní vývojový proces, který se ani neuskutečňuje automaticky, ani samovolně, ani nemůže být libovolnými zásahy uveden do souladu s ideály vzdálenými životu.

Diferencující moment se týká stupňů, v nichž se vyjadřují sociální vlastnosti tohoto procesu, velikosti populací, prostorových a časových distribucí procesů a poměrů. Jsou v něm obsaženy procesy a poměry, které jsou nutné i takové, které nutné nejsou. Význam nějakého systému ukazatelů vyplyne často teprve z jeho konfrontace s jiným systémem ukazatelů.

Je např. možno bezesporu tvrdit, že kvalifikace pracujících v NDR má obrovský rozsah a vedla k vysokým výkonům výroby. Jak ukazuje tab. č. 1, lze však v těchto ukazatelích také pozorovat disproporce a vážné nedo-

statky. Alespoň 10 0/0 pracujících naší země pracuje také bez nějaké kvalifikace, která by stála za zmínku.

Fluktuace z vyučeného povolání (v důsledku výnosných nabídek v jiných činnostech) vede k zostřenému kvalifikačnímu znehodnocení.

I když v těchto velmi vysokých hodnotách — u správních zaměstnanců až do 1/3 — je také obsažena realizace zdravých forem mobility a produktivních forem disponibility, je třeba přece jen předpokládat četné nepříznivé účinky. Lze to poznat už jen z toho, že osoby pro danou profesi nekvalifikované obvykle nedosahují průměrných příjmů těch, u nichž kva-

Tabulka 1

Kvalifikační deficit u některých skupin zaměstnaných
(v procentech, N = 1.937)

Nižší než požadovaná kvalifikace						
Skutečná kvalifikace	Požadovaná kvalifikace					
	nekvalifikovaní	zaučení	vyučení	mistři	kádry s odborným vzděláním	vysokoškolské kádry
nekvalifikovaní	35,1	8,8	1,5	—	—	—
zaučení	(55,3)*	61,5	20,5	6,1	3,3	—
vyučení	9,0	(28,6)*	74,4	34,8	21,3	—
mistři	—	—	1,5	51,3	9,0	—
technici	—	—	1,1	—	6,3	—
kádry s odb. vzděláním	—	—	0,7	7,0	49,0	42,9
vysokoškolské kádry	—	—	0,4	—	(10,7)*	53,6
	100	100	100	100	100	100
Vyšší než požadovaná kvalifikace						

* Vzhledem k nyní požadované kvalifikaci nejde o absolutní nadkvalifikaci.

Tabulka 2

Rozsah zařazení do prací neodpovídajících získané kvalifikaci u některých skupin pracujících jistého závodu těžkého průmyslu roku 1970

(v procentech, N = 1977)

Správní zaměstnanci	32,7
Dělníci ve výrobě	21,9
techničtí zaměstnanci	16,1
technologové	7,4
kádry s vysokoškolským a odborným vzděláním	4,2
Celozávodní průměr	16,4

Identita kvalifikace (povolání) a činnosti v celozávodním průměru = 64,9 %.

lifikace a činnost si odpovídají, a to proto, že nemohou být nasazeny při určitých náročných pracích.

Ve výzkumu sociální struktury je zvláštním problémem shromažďování a praktické využívání empirického materiálu. Dimenze sociální diferenciacce a strukturace jsou mnohotvárné a přímo bezbřehé. Suma částí nedává celek. Zpracovávání materiálu zároveň ve třech rovinách (1. třídní a vrstevová struktura, 2. struktura podle hlavních dimenzí společenské dělby práce, 3. empiricky postižitelné formy sociální diferenciacce podle životních a pracovních podmínek, přesněji: podle rozdílné úrovně, jak si materiální, kulturní a duchovní existenční podmínky socialistické společnosti přisvojují její členové) zabezpečuje jak logicko-metodický, tak politicko-praktický přístup k efektivním formám teoretického a užitárního využívání empirického materiálu.

Znáznornit problematiku sociální struktury „na třech rovinách zároveň“ znamená pojmout vývoj tříd a vrstev socialistické společnosti v těsné souvislosti s procesem socialistického zespolečnění a na něm založeným sociálním sblížením. A to zase není možné bez přesných analýz forem a vývojových tendencí sociální diferenciacce ve shora uvedeném smyslu.

Obráceně, není možno se zabývat sociální diferenciací (a s ní souvisejícími otázkami pracovních a životních podmínek, způsobů života a forem chování), aniž by se tato problematika neustále promítala na třídní analýzu socialistické společnosti. To znamená především vycházet z tendencí, potřeb a nově se tvořících možností dalšího vývoje dělnické třídy jakožto třídy politicky vedoucí, duševně a fyzicky produktivní. Pojednali jsme o těchto otázkách shora a nechceme se zde opakovat. Podle našeho přístupu je jádrem výzkumu sociální struktury v socialistické společnosti analýza vnitřní struktury dělnické třídy. Řídíme se zde poukazem V. I. Lenina, že není možno pochopit společenské vývojové procesy, nezjistí-li se nejdříve, která třída ztělesňuje jejich sociální obsah.¹²

Z toho je také jasné, proč vycházíme ze tří metodologických (a metodických) rovin analýzy sociální struktury a nikoliv ze dvou, jak mnozí jiní autoři.

Vnitřní sociální struktura dělnické třídy samé se stává stále složitější; není prostým součtem fyzicky pracujících lidí. Jak by jinak mohla rozvíjet svou vedoucí funkci, svou duševní a tělesnou produktivitu, vytvářet společnost „podle svého obrazu“, kdyby nevytvářela sama všechny ty sociální články, kterých je pro fungování společnosti třeba.

Otázky sociální diferenciacce, tj. z pozitivní stránky procesy sociálního sblížení, neustále se prohlubující sociální jednota na jedné straně, a s tím spojená zvýšená materiální a duchovně kulturní produktivita všech jednotek struktury na straně druhé, nejsou tytéž pro všechny sociální skupiny.

Je tedy třeba mezi třídní strukturu a strukturu podle materiálních, vzdělanostních, kulturních a jiných sociálních rozdílů „vsunout“ strukturu podle společenské dělby práce, jinak řečeno, posuzovat všechny projednávané sociální procesy zvlášť pro každou skupinu, jak vychází ze společenské dělby práce. Ani zde nechceme dále rozvádět to, co jsme k tomu už shora řekli.

¹² Srv. V. I. L e n i n, Spisy, sv. 1, str. 322 n. aj.

Za důležitý považujeme metodologický požadavek provádět strukturální analýzu na těchto třech rovinách zároveň, tedy skutečnosti jednu z druhé nejen odvozovat, nýbrž nakonec je zase uvést do vzájemného vztahu. To se nám jeví jako podstatné pro pochopení dialektiky vývoje sociální struktury socialistické společnosti.

V minulosti se často očekávaly senzační „strukturální exploze“, např. masové převedení výrobních dělníků do oblasti služeb, zavedení výrobních automatů v takovém rozsahu, že by lidé z výroby samé zmizeli apod.

Tato očekávání nejsou jen přehnaná vzhledem k rozsahu a tempu procesů, jež zde nepochybně probíhají. Jsou také specifickým způsobem nesprávná, protože se snaží extrapolovat vývojové tendence zítřka našimi měřítky na dobu pozítřka. Správné je asi představovat si, jak probíhají vývojové procesy za podmínek dnešní sociální struktury, neboť základní struktura dnešní společenské dělby práce a tím i masový a určující charakter práce v materiální produkci, jakož i další vzrůst jádra dělnické třídy, tak jak je nyní dán, mohou být považovány za pozadí sociální struktury pro procesy společenského vývoje nejbližších tří desítek let.

METHODOLOGISCHE ÜBERLEGUNGEN ZUR SOZIOLOGISCHEN UNTERSUCHUNG DER SOZIALSTRUKTUR DER ENTWICKELTEN SOZIALISTISCHEN GESELLSCHAFT

Der Autor versucht, die theoretische Konzeption einer grösseren empirischen Untersuchung darzulegen, insbesondere mit dem Ziel, den Zusammenhang von Theorie und Empirie in bestimmten soziologischen Objekten zu zeigen. Gegenstand der theoretischen und empirischen Arbeit, die behandelt wird, sind Forschungen zur Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft in der DDR. Zunächst werden einige Gründe erwähnt, die dazu geführt haben, daß die Sozialstrukturforschung durch die Soziologen in den sozialistischen Ländern verstärkt betrieben wird. Es wird dabei von der Klassenstruktur der Gesellschaft ausgegangen und das Verhältnis von Klassen und Schichten diskutiert. Dabei wird beschrieben, mit welcher Zielstellung und welchen empirisch-operationalisierbaren Formen Strukturanalyse und Analyse des gesellschaftlichen Bewußtseins und des Verhaltens verbunden wird. Die Arbeit geht sodann über zu Fragen der Rolle der gesellschaftlichen Arbeitsteilung für die Entwicklung der sozialen Struktur der sozialistischen Gesellschaft. Strukturgliederungen nach der Arbeitsteilung sind vieldimensional. Es werden die Prinzipien vorgestellt, die zu einem empirisch handhabbaren und theoretisch leistungsfähigen Strukturmuster nach der Arbeitsteilung führen können. Mit ihnen soll u. a. die Strukturentwicklung innerhalb der Arbeiterklasse analysiert werden. Schließlich wird der Begriff der sozialen Differenzierung in der sozialistischen Gesellschaft behandelt. Es werden in diesem Zusammenhang einige empirische Materialien diskutiert.